

Fabijan Božković

U ŠTO SU VJEROVALI STARI EGIPĆANI

Vjera je, prema Blagoti Draškoviću i Ivi Makeku, započela obožavanjem životinja. Ona se u kameno doba, kad su se ljudi počeli baviti ratarstvom, mijenja u vjerovanje u dobre i zle duhove, gospodare prirodnih pojava (sunca, kiše, rijeke, zemlje i dr.), o kojima je ovisio godišnji urod.¹

No, dok u početku čovjek živi prilagođavajući se svojoj okolini, poslije sve više nastoji okolinu prilagoditi svojim potrebama. Počinje živjeti u naseljima koja su sposobna da se samostalno uzdržavaju. S naseljima je započelo u razdoblju neolita, a u četvrtom tisućljeću prije Krista započinje u Mezopotamiji i Egiptu civilizacija koja će se razviti do složene slike modernoga svijeta. Isto se zbilo u dolini Inda i u Kini uz obale Žute rijeke.

Usporedo s naseljavanjem i obrađivanjem velikih riječnih dolina rađaju se političke, vrlo složene jedinice, vrši se raspodjela poslova na poljske, obrtničke i organizacijske, što dovodi do podjele ljudi u klase. Cvate trgovina, umjetnost, zidaju se monumentalna zdanja. Javlja se pismo, a s njime i prvi počeci znanstvenosti. Vjera u tim okolnostima dobiva svoje specifično lice i igra određenu ulogu u društvu.

Autori, B. Drašković i I. Makek, opisuju u tom kontekstu u udžbeniku povijesti za V. razred »Narodi u prostoru i vremenu 1«, Zagreb 1979., vjerovanja starih Egipćana i ulogu vjere u starom egipatskom

¹ B. DRAŠKOVIĆ — I. MAKEK, *Narodi u prostoru i vremenu*. Udžbenik povijesti za V. razred. SK, Zagreb 1980., str. 15–20.

društvu dajući nam svoje tumačenje vjere u tom stadiju ljudskog društva, u kojem je čovjek razvio civilizaciju u visokom stupnju.

Mi ćemo ovdje iznijeti njihov opis i njihovu interpretaciju vjere u civiliziranom društvu kao što je bio stari Egipat, a zatim ćemo pružiti naše tumačenje religije u to doba.

1. U Sto su vjerovali stari Egipćani?

Evo što doslovno o tom pišu spomenuti autori:

»Stari su Egipćani vjerovali u više bogova. Takvo vjerovanje nazivamo *mnogoboštvo*. Svaka važna pojava bila je u vezi s nekim bogom: rođenje s bogom rođenja, smrt s bogom smrti, jezik s bogom jezika, lov s bogom lova, voda s bogom vode itd.

Ratari Egipta zavisili su od Sunca, Nila i zemlje pa su te prirodne pojave obožavali kao bogove. Bog Sunca i bog umrlih bili su glavni bogovi. U njih je vjerovao najveći dio Egipćana. Svećenici su govorili narodu da su faraoni božanstva koja vladaju zemljom. Stoga su Egipćani vjerovali da je svaki faraon sin boga Sunca. Vjerovali su da svaki čovjek živi i nakon smrti ako mu je sačuvan hk. U grobnice faraona stavljali su jela, nakit, namještaj i drugo jer su vjerovali da će time Egiptu donijeti blagostanje.

Neki Egipćani nisu umjeli razjasniti prirodne pojave i sile. Stoga su vjerovali da ih faraon i bogovi štite od prirodnih nepogoda i zla.

Svećenici su sebe držali posrednicima između bogova i ljudi. Bogovima su tobože prenosili želje ljudi, a ljudima saopćavali volju bogova. Govorili su da narod mora slušati faraone, činovnike i svećenike, jer je to volja bogova. Propovijedali su da će poslušni biti nagrađeni, a zli kažnjeni. Svećenici su takvim učenjem podržavali vlast faraona. Stoga su faraoni gradili *hramove* — zgrade podignute bogovima, davali im zemlju, robove i stoku. Tako su hramovi i svećenici bili najveći posjednici zemlje, bogatstva i robova. O bogovima i vjerovanju Egipćana nastale su mnoge priče — *mitovi*.«

Vjera starih Egipćana tim je opisom iskazana u bitnim crtama, primjereno prema svrsi za koju je opis određen. Ni nas ovdje ne zanima da o tom znamo nešto više. Bit će ipak zgodno da navedemo neke stvari:

1. Zašto su faraoni gradili piramide? Zašto su se Egipćani općenito mumificirali? Evo zašto! Tijelo je potrebno za život poslije smrti. Smrt se nije shvaćala tako da tijelo propadne, a *ka* (životna slika) čovjeka nadživi. Tijelo i *ka* su neodjeljivi. Stoga je tijelo bilo bitno za po-

- Više o vjeri starih Egipćana može se naći u L. WOOLLEY, *Počeci civilizacije*. Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj. SveMić prvi, knjiga druga. Naprijed, Zagreb 1966. — C. BOUQUET, *Breve storia delle religioni*, tino studio comparato di tutte le religioni del mondo con una scelta dei testi sacri pii importanti. A. Mondadori, Verona 1975. Prevela Mirella Cenerini. Naslov originala: *Comparative Religion*. Penguin Books Ltd. Middlesex 1961. — S. DONADONI, *La religione dell' Egitto antico*, Milano 1955. — H. FRANKFORT, *Ancient Egyptian Religion*, New York 1948.

stizanje besmrtnosti. Trebalo ga je, dakle, pod svaku cijenu sačuvati. Zato su ga mumificirali, i zato su se faraoni pokapali u dobro zaštićenim piramidama, otkuda provalnici neće moći odnijeti ili uništiti tijelo. Piramide su vječne građevine, jer su trebale da osiguraju vječnost tijela koje su u sebi čuvale.[^]

2. Spomenimo još i to da u starom Egiptu, uz šaroliko i masovno mnogoboštvo, nailazimo i na monoteističku misao. Tako je u 8. stoljeću prije Krista faraon Šabaka našao u hramu boga Ptah u Memfisu papirus s »Vjеровanjem«. To mu se »Vjеровanje« učinilo tako važnim da ga je dao uklesati u kamen. »Vjеровanje« potječe 3.400 godina prije Krista. U njemu se izriče dogma o stvaranju. Napisao ga je neki teolog, koji se nije zadovoljio s mitovima o stvaranju. On zna za jednog stvorca »svega što postoji«, koji stvara »posredstvom riječi«. Ptah najprije svijet zamišlja, a onda ga riječju stvara."

Ima na tlu starog Egipta i čistih moralnih zasada. Tako npr. u Poukama Amen-em Apta (oko 1500—1360. god. prije Krista) nailazimo na izreku: »Istina je velika nositeljica Boga. Bog je daje čovjeku koga ljubi«. Ili: »Bolje je biti siromah u rukama Božjim, nego bogataš pod zaštitom krova.«⁵

Tim se izrekama i više monoteističkim postavkama nimalo ne stavlja u pitanje politeistička zgrada vjеровanja staroga Egipta, kako su je prikazali autori, premda ima i drukčijih mišljenja." Druga je stvar pitanje tumačenja društvenog značenja vjere u prvim svjetskim centrima civilizacije kao što je to bio Egipat. Autori daju marksističku interpretaciju. Iznesimo malo bolje tu interpretaciju.

3. Religiju je u starom Egiptu, prema našim autorima, gajila i podržavala vladajuća klasa: faraon, svećenstvo, činovnici i vojska. Zna se zašto. Da uzmogne spokojno živjeti od proizvoda robova, seljaka i obrtnika.

Sa starim, naime, Egiptom ulazimo u ranu »urbanu civilizaciju«, koju karakterizira »pojava i uspon privatnog vlasništva, podjela dn; štva u klase i stvaranje države, a to omogućuje jednom dijelu stanovništva da živi od proizvoda drugog dijela stanovništva«. Privilegirani dio stanovništva nastoji da što više »iskoristi rad eksploatiranih«. Prvenstveni tip eksploatacije javlja se u obliku robovlasništva. Ono omogućuje gospodarima »da stječe ne samo viškove proizvodnje koje ostvaruje rob, nego i onaj dio njegove proizvodnje koji je potreban za njegovu puko održavanje«. Dakako da uz robovlasništvo postoje i drugi tipovi eksploatacije, ali ono je bazični tip prema kojem se podešavaju drugi tipovi eksploatiranja seljaka i obrtnika. Stoga tu etapu povijesti marksisti nazivaju »robovlasničko društvo«."

[^] L. WOOLLEY, *tiav. dj.*, str. 456—457.

* A. C. BOUQUET, *nav. dj.*, str. 81.

= A. C. BOUQUET, *nav. dj.*, str. 78.

⁵ L. WOOLLEY, *nav. dj.*, str. 508. Napomena 24. glasi: Sa stanovitog stanovišta monotei zam se može smatrati temeljem vjerske koncepcije stariji Egipćana, kako to tvrde H. Junker i E. Drioton u svojim radovima posvećenim toni problemu.

⁶ Vidi L. WOOLLEY, *nav. dj.*, str.192.

Takvo shvaćanje historijskog procesa, koji je doveo do robovlasničkog društva, tumači i činjenicu religije. I nju valja protumačiti »iz uzastopnog razvoja provobitnih komunalnih i robovlasničkih struktura društva«. Društvo koje je počivalo na robovlasničkoj strukturi činilo je sve da tu strukturu sačuva, u prvom redu da roba i eksploatiranog seljaka i zanatliju zadrži u pokornosti. Tome pridonosi religija, koja uči »da narod mora slušati faraone, činovnike i svećenike, jer je to volja bogova«, koji će ih nakon smrti nagraditi za njihovu poslušnost i muku. Time je patnja roba i eksploatiranog općenito dobila smisao i postala snošljivijom, za čim je vladajuća klasa i išla. Tako je religija igrala društvenu funkciju kao instrument u ruci vladajuće klase.

Eto, to je u glavnim crtama prikaz vjerovanja starih Egipćana i tumačenje tog vjerovanja.

2. Neke napomene

Mi se ne bismo htjeli ovdje izravno upuštati u svestraniju kritiku iznesene interpretacije religije, nego bismo htjeli navesti jednu ili drugu misao koja navodi na protivno mišljenje, da bismo na taj način pripremili put našem tumačenju vjerske situacije u starom Egiptu.

1. Kad su ruski komentatori zatražili od citiranog L. Woolleya da u tumačenju društvenog stanja u starom Egiptu uvrsti i marksističko stajalište, koje smo malo prije opisali, on je otprilike ovako odgovorio:

»Da sam historijske činjenice grupirao i protumačio u svjetlu robovlasničkih struktura, čitalac bi ih možda lakše razumio, ali bih povijest u tom slučaju bio pogrešno prikazao. Tako je u Egiptu civilizacija dostigla vrhunac razvoja u doba *šeste* dinastije, davno prije ropstva, koje je tek u doba *osamnaeste* dinastije postalo značajan element egiptskog društva. Isto tako, nema baš nikakvih pokazatelja po kojima bismo mogli zaključiti da je civilizacija gradova-država Tira i Sidona bila izgrađena na posjedovanju robova. Meni se čini da marksističko stajalište pridaje ropstvu važnost koju ono nipošto ne zaslužuje.«¹

2. Naši autori doslovno pišu: »Egipćani su vjerovali da čovjek nakon smrti živi sve *dok je sačuvano njegovo tijelo*. Stoga bi iz lesa vadili utrobu, a tijelo tjednima natapali u slanoj vodi i onda sušili na suncu. Zatim bi leš namazali raznim mastima. Nakon toga bi platnom čvrsto umatali noge, glavu i ruke. Tako uređeno (balzamirano) tijelo pokojnikovo nazivalo se *mumija*... Balzamiranje su mogli *platiti samo najbogatiji*, a piramide su gradili uglavnom faraoni. Ostali su Egipćani prema svome imovnom stanju gradili *obične grobnice*, a siromašniji su pokopavani *u suhi pijesak*.«² Tako i autori. Međutim, leševi pokopani u suhi (topli) pijesak i u obične grobnice brzo su se, bez sumnje, rastvarali, a rastvaranjem tijela morao bi, prema vjerovanju starih Egipćana, presta-

¹ Vidi L. WOOLLEY, nav. dj., str. 193.

² B. DRAŠKOVIC — I. MAKEK, nav. dj., str. 36.

jati i život nakon smrti jer, eto, nema više tijela. To znači da je vjera čuvala i branila klasne razlike ne samo za života nego i nakon smrti. Tko je mogao platiti besmrtnost mumificiranjem bio je besmrtnan, a tko nije mogao platiti nestajao bi skupa sa svojim istrunulim tijelom. Teško je u tom sklopu shvatiti, kako je takva vjera mogla držati na uzdi bez-piramidaše i grobaše bez mumije — robove, seljake i obrtnike, da budu vjerni sluge svojih gospodara, *tješeći ih životom nakon smrti*, kako ve-le naši autori.

3. Tiranija vladajuće klase imala je, na žalost, ipak svoje izvore u jednom drugom vjerskom elementu starog Egipta, a i ostalih starih civilizacija. Naime, svim tim civilizacijama vlada politeizam divinizirane prirode, u kojem se vladar smatra bogom, potomkom božjim. Tako je u Egiptu faraon sin boga Sunca. Slično je i u Babilonu. Jasno je da se u takvim civilizacijama religija upotrebljava za podržavanje vlasti unatoč klasnim nepravdama. No, tada nije religija kao takva instrument ugnjetavanja u ruci vladajuće klase, nego određena pokvarena religija, »sunčani monoteizam«.

»Pravi monoteizam«, veli H. de Lubac, »onaj koji ispovijeda 'Živoga Boga', postaje za ljudsku savjest princip oslobađanja i u isti čas trajno traženje pravde protiv svakog socijalnog ugnjetavanja. Bar je tako u vjeri koju su kršćani naslijedili od Židova. Renan je uspoređivao proroke sa socijalnim tribunima. Ali kojeg je socijalnog tribuna glas ikada dosegao jačinu 'rikanja' Amosa, pastira, koga Jahve izabra da upravi grožnje protiv onih 'koji bacaju na koljena siromaha' i 'koji stišavaju glasove malenih'? Religiozni reformatori ujedno su proroci i zato socijalni reformatori. Jahve je prema njima Svemogući, ali njegova moć ne stoji na raspolaganju imućnicima ovoga svijeta. Ona je sva u službi pravde, kao što i njegova svetost stoji u službi morala.

Sigurno, 'svaki put kad se neka religija upusti u socijalni konkordizam, tj. kada počne aktualne ekonomske oblike smatrati ostvarenjem Božjega plana o društvu, daje povod da se čovjek na nju marksistički obori. To se često dogodi, znamo dobro, bar kod nas kršćana. Ali će i najkonzervativniji kršćanin dopustiti, ako želi ostati vjeran temeljnoj inspiraciji svoje vjere, da kršćanstvo od čovjeka traži 'trajno napredovanje u ljubavi, koja treba da se rasprostire i na ekonomsku i na socijalnu organizaciju' (Yves de Montcheuil). Iako na to ne mislimo, ipak u stvarnosti taj princip djeluje kao princip trajnog obnavljanja i trajnog preobražavanja društva. Ako povjesničar na prvi pogled to ne primjećuje, to je zato što taj princip ne djeluje površinski nego u dubinama, pa je potrebna refleksija da se primijeti.«¹

Tih nekoliko kraćih napomena pokazuje da je interpretacija uloge vjere u starom Egiptu kako je daju naši autori nedovoljna. Bit će potrebno drukčije protumačiti društvene nastranosti koje su se dešavale pod okriljem vjere u starom Egiptu, prvenstveno nastranost ropstva. Učinimo to!

¹ H. de LUBAC, *L'origine de la religion*, u J. de BIVORT de La SAUDEE (Ed.), *Essai sur Dieu, l'homme et l'univers*, Paris 1957, str. 308—309.

3. Je li politeizam jedan oblik vjere ili iskvarena vjera?

Religija u starom Egiptu tipičan je primjer mnogoboštva (politeizma), kao što će to biti i religija u staroj Grčkoj i u starom Rimu. Ideja o Najvišem Biću u tim je religijama zamračena i iskrivljena. Uz Najviše Biće postoje bezbrojni bogovi kao personifikacije prirodnih pojava i sila. U Egiptu je čak Najviše Biće povedeno pod Sunce kao opći princip života u svijetu. K tome, faraon je sin Sunca. On je prvi i glavni štovatelj svoga oca Sunca, prvi bogoslužnik, *ponitfex maximus*. Svećenici su njegovi delegati. Vojska je njegova moć. Činovništvo je njegova upravna ruka. Tako se svi oni identificiraju s faraonom i kao takvi svojim položajem postaju vladajuća klasa božanskog faraona, koja i sama postaje '• božanska«. Svi ostali su službujuća klasa, praktično fizička radna klasa. No ne jednostavno samo to nego, jer se kao faraonovi podložnici ne identificiraju s bogom faraonom, oni nisu samo niža klasa nego niža klasa jedne druge vrste. Između vladajuće i radničke klase u starom je Egiptu dvostruki jaz. Prvi se sastoji u tome što je jedna klasa vladajuća a druga radnička; a drugi u tome što je jedna klasa »božanska« klasa a druga posve ljudska, klasa ljudi, ne božjih sinova nego običnih stvorova. Ovaj će drugi jaz omogućiti ropstvo kao potpunu ovisnost čovjeka o čovjeku. I kad se bude teoretski opravdavalo ropstvo i tvrdilo da su neki ljudi po rođenju (naravi) robovi, to će se činiti tako da će se gospodar shvatiti da na ovaj ili onaj način potječe od bogova ili je u vezi s njima, dok će rob biti izuzet od takvog porijekla. Vodit će se i bitke pod lozinkom čiji je bog jači, da se odluči tko će kome biti rob, odnosno gospodar. Kada pak fizički posao postane ropskim, nečim što može postati vlasništvom drugoga, lako će se i fizički rad slobodnih građana početi shvaćati nečim na što, u krajnjoj liniji, »božanska« vladajuća klasa ima pravo. I tako su sva vrata zlorabljenju rdnika — bio on rob, seljak ili obrtnik — • otvorena na teoretskoj ili idejnoj podlozi koju pruža pohteistička vjera.

S ovim ne bismo htjeli tvrditi da je ropstvo čedo politeizma. Kompleksnija je to povijesna činjenica. Htjeli smo pokazati kako politeizam može u sebe teoretski ugraditi ropstvo i favorizirati ga.

Stoga nas ovdje zanima pitanje: što je i kakav je to oblik vjerovanja koji je idejno spojiv s ropstvom? Je li to istinski oblik vjere ili je zapravo iznakaženo lice prave vjere? iVli zastupamo ovo drugo.

Istražujući lice politeizma u starom Egiptu, a time i lice politeizma uopće, nailazimo na zanimljivu činjenicu kojom ćemo započeti naše istraživanje.

Na pitanje da li u starom Egiptu vlada jednoboštvo (monoteizam) ili mnogoboštvo (politeizam), povjesničari nisu jednodušni. Tako Junker i Winter naglašuju više monoteističko lice vjere u starom Egiptu. Oni upozoravaju da je lokalni bog Ptah u Memfisu u ranom starom kraljevstvu bog koji je mišlju i voljom stvorio svijet i koji ga podržava na životu. Ostale bogove također je stvorio Ptah. Oni su samo pojavni oblici boga Ptah. Pred njihovo se ime uvijek stavljalo ime Ptah. Kroz egipatsku su povijest ulogu boga Ptah kao Najvišeg Bića uzimali redom drugi lokalni bogovi, npr. Horus, Ra, Amon, već prema gradu u koji bi

se premjestila politička moć, faraon, ali je narod kroz te nazive koji su se izmjenjivali uvijek štovao univerzalnu stvaralačku moć. Stvoritelja svijeta, a u ostalim bogovima štovao je razna očitovanja tog Najvišeg Bića.ii U svoje je vrijeme u istom monoteističkom smjeru pisao i Joseph Huby. Sve što nam je ostalo od starog Egipta, piše on, upućuje na to da su Egipćani priznavali jednu višu Moć od čovjeka, kojoj su se molili, kojoj su se klanjali, kojoj su prinosili žrtve i o kojoj su se osjećali ovisnima.

Uz navedene povjesničare religija, koji naglašavaju više monoteističke crte vjerovanja starih Egipćana, ima i drugih koji više ističu politeističku stranu toga vjerovanja. Tako npr. Alfred Bertholet tvrdi da se sva državna vjera u starom Egiptu zasnivala na zamish o božanskom kraljevskom dostojanstvu faraona, koga i kraljica naslovljuju »bogom« kad mu se obraća kao mužu.^ Za Sira Leonarda Woolleya egipatska je vjera politeistička. Ona se tek za faraona Ehnatona začas uzdiže k monoteističkim vrhuncima, da opet potone u politeistički kult Amona — Rea u Tebi."

Iz tih različitih stavova povjesničara jasno je da se, kad je govor o religiji u starom Egiptu, radi o složenoj pojavi na polju vjerovanja. Vidi se, naime, da je teško staru egipatsku religiju staviti u okvir bilo monoteizma bilo politeizma. Kad se stavi u jedan od tih okvira, tada ostane toliko elemenata izvan toga okvira da je moguće njima ispuniti dragi okvir. Možda joj pripada više naziv mono-politeističke smjese. Taj pojam nekog jedinstva s heterogenim elementima zapravo lebdi svim povjesničarima religija pred očima kad govore o vjerovanju u starom Egiptu.

Mi bismo sada htjeli nešto bolje osvijetliti tu vrstu vjerovanja s heterogenim elementima, s monoteističkim i politeističkim nadahnućima ujedno.

Čovjek je i psihološki i ontički otvoren prema Bogu kao Najvišem Biću. On je monoteistički usmjeren sam sobom, svojim vlastitim bićem. On može Boga kao Najviše Biće, kao Stvoritelja svijeta dohvatiti svjetlom svoga razuma. No to dohvaćanje nije spoznaja uz pomoć eksperimentalnih znanosti. Boga ne možemo dohvatiti svojim osjetilima ma kako god ta osjetila izoštravali ljudskim instrumentima. Ne možemo s njim napraviti pokus, jer ga ne možemo identificirati u pojavnosti. Naše znanje o Najvišem Biću zapravo je naravna vjera u Boga, a to znači slobodan čin koji nakon svih dokaza o Božjoj opstojnosti i naravi može i izostat. Nitko nije primoran vjerovati. Slobodan je da se pred svojim Stvoriteljem otvori ili zatvori, iako je ta sloboda vezana s odgovornošću. Nitko se ne može pred Bogom bez odgovornosti bilo na ovaj ili onaj način zatvoriti, ali se može zatvoriti.

" H. JUNKER — E. WINTER, *Ägypten u Religionswissenschaftliches Wörterbuch*, hrsg. v. F. KÖNIG, Herder, Freiburg 1956, stupac 22.

"ä J. HUBY, *Christus. Manuel d'histoire des religions*. Paris 1923', str. 605.

" A. BERTHOLET, *Dizionario delle religioni*. Editori Riuniti 1964., str. 146—149. Naslov originala: *Vorierbuch der Religionen*.

" L. WOOLLEY, *nav. dj.*, str. 449.

Tako spoznaja Boga ne pruža sama od sebe nikakve garancije da će je čovjek pod svaku cijenu prihvatiti i uklopiti u svoj život. Po drugoj strani, u samom čovjeku djeluju strasti koje mu zamračuju ispravan pogled i pošteno držanje pred spoznatom istinom. Sklon je da istine koje mu ne odgovaraju ne uklopi u svoj život, da ih prilagodi i iskri- vi. Tako je s upoznavanjem Najvišeg Bića ujedno započelo i njegovo zamračivanje. Sumrak bogova ne dolazi poslije dana bogova nego se javlja s njihovom zorom, odmah na početku, pri prvom susretu čovjeka s Bogom, čovjek je već od početka prožet strastima i svakakvim osjeća- jima, spreman na pređenje mitova, legendi, na personificiranje narav- nih sila i štovanje predaka, na izrabljivanje drugih, na zavist, na pre- zir, na agresivnost, na varanje i zavođenje drugih, na autosugestiju, na utvaranje da mu je objavljeno što mu nije objavljeno itd. K tome pridolazi njegova sklonost magiji. Misli da se u stvorenim stvarima, u njemu, u drugim ljudima, u dijelovima ljudskog tijela, u biljkama, ne- beskim tijelima, zvijezdama i planetima, u elementima i metalima, u tekućinama, u glasovima i pjesmama, u glazbenim instrumentima, u slovima i brojevima, u tjelesnim pokretima, u obredima, u shkama, sim- bolima itd. skrivaju tajne vrhunaravne moći i da se čovjek može tim si- lama služiti. Stoga pokušava uz pomoć stvari otkriti ono što je skrive- no, spoznati budućnost (gatanje, astrologija), otkloniti utjecaje zlih du- hova i nesreće (apotropeia), umnožiti plodnost, svoju ih prirode (lustra- tiones), izbjeći usudu ili volji bogova, osloboditi se od krivnje i obožiti sc (magia expiatoria, misterijski kultovi, inicijacije). Budući da su to tajanstveni učinci, i magički čini su tajanstveni, sugestivni, neobični. Komplicirani su kako bi se u slučaju neuspjeha moglo reći da nisu do- bro izvedeni. Pa i poslije dobro izvedenih magičnih čina, ali bez us- pjeha, uvijek se može reći da je netko jačim magičkim sredstvima stvar spriječio.¹⁵

Eto, u takvoj psihološkoj sredini živi ideja o Najvišem Biću nepre- stano izložena koroziji praznovjerja (supersticije) i magije, ne samo ne- koć, dok čovjek nije još poznao sile prirode, nego i danas, kada je na- rav stvari i njihovo djelovanje dobro upoznao. Sjetimo se astrologije, teozofije, spiritizma i ostalih nastranosti modernog religioznog osjećaja.

Nakon ovoga možemo se sasvim apriorno bolje izraziti o vjerova- nju u starom Egiptu. Ono je praznovjerjem i magijom iskvareni mono- leizmi do tolike mjere da su društvenim zloporabama vrata postala ši- rom otvorena, kroz koja iskvareni čovjek lako ulazi. Tu se ne radi o pravoj vjeri, nego o vjeri s dominantnim zastupanjem spomenutih ne- religioznih elemenata. Stoga društvene zloporabe iz »vjerskih motiva« u starom Egiptu ne terete vjeru kao takvu nego pokvarenu vjeru. To možemo i aposteriorno osvijetliti upirući se na vjerovanje današnjih primitivnih naroda, čija religija naliči religiji u starom Egiptu.

U tom osvjetljivanju slijedimo dr. Gahsa.

Razvoj religije ne teče jednolinijski nego bar u dva smjera, piše on. Predstavnici jednog smjera jesu *nomadski stočari*, a predstavnici dru- gog smjera *matrijarhatski primitivni biljogojci* i *totemistički lovci*. Woolley za supstrat stare egipatske religije uzima totemizam. Eto u sta-

¹⁵ S. TROMP, *De revelatione Christiana*, Romae 1937, str. 53–59.

rom Egiptu prisutnosti primitivnih biljogojaca i totemističkih lovaca!" Gahs sa svoje strane ustanovljuje da su nomadski stočari imali odlučnu ulogu u stvaranju najstarijih i kasnijih visokih civilizacija. Eto u starom Egiptu prisutnosti i nomadskih stočara!

Nomadski stočari, prema Gahsu, najduže čuvaju prakulturnu religioznu baštinu. Svi reprezentanti nomadsko-stočarskih kultura — kao što su Samojed i Turko-Mongoli, sjeverni Tibeto-Kinezi (s Tunguzima) i sjeverni Jafetito-Kavkazijci, Hamito-Semiti i Indogermani — posjeduju jasnu i živu ideju Najvišeg Bića kao upravljača svijeta i etičkog Zakonodavca. Kod njih je najviše Biće Gospodar svemira ili neba. Knez neba, Nebo-Otac, ili naprosto Svemir ili Nebo. Takvi su nomadski stočari imijeli svoje religijske elemente u religiozni sustav u najstarijim periodima faraonskog Egipta. Najviše Biće sumerski »anu« i egipatski »nu-ter« kod Samojeda, koji su također nomadski stočari, je »num« ili »nua« u istom značenju »Svemir« ili »Nebo«. Monoteistički elementi u staroj egipatskoj religiji otud imaju porijeklo. No ti se elementi u staroj egipatskoj religiji manje osjećaju od politeističkih elemenata, kojih je bezbroj, a potječu od primitivnih biljogojaca i totemističkih lovaca.

Primitivni biljogojci i totemistički lovci postupno se, prema Gahsu, odalečuju od prakulturne religiozne baštine, i to u degenerativnom smjeru. Oni su nosioci korozije monoteističkog bloka vjerovanja. Kod njih vlada viša astralna mitika (Sunce ili Mjesec je vrhovni bog, praotac), animizam, totemizam, koji otvaraju vrata politeizmu. Svi astralni heroji, dusi prirode, pokojnici, prvi mužjaci određenih životinjskih vrsta s vremenom dobivaju ulogu nekih pomagača Najvišeg Bića, i panteon je neizbježiv. Uvrštavanje te šarene družbe u svitu bogova nužno paralizira religioznu svijest o Najvišem Biću, koje postupno pada u zaborav, da bi se ona sačuvala još samo u staroj tradiciji o stvaranju i prvim počecima ljudskog roda. Redovito Sunce Praotac ili Mjesec Pramajka zauzme položaj Najvišeg Bića i preuzme na sebe njegove atribute. K tome, budući da je to idejno skretanje od Najvišeg Bića, i štovanje tih polibogova predstavlja zastranjenje pri kojem magija zauzima jedno od središnjih oblika, primitivac pristupa raznim božanskim dusima. Ti dusi i totemi postaju sami glavni izvori ili rezervoari magične sile i prvi učitelji ili uzori same magije. Vršer se tajne inicijacije, osnivaju se tajna društva muškaraca, nastaju misteriji (orijentalni, grčki). Pri tome su više-manje djelotvorna tri elementa: intelektualni, historijsko-socijalni, ekonomski. Dva su područja koja *zaokupljaju um* u takvoj politeističkoj religiji: problem strukture i funkcioniranje prirode te pitanje života i smrti. U prirodi se promatranje zaustavlja na pojedinostima, svaki fenomen ima svoga duha, a to je povod da izbljedi organska cjelina svijeta. Što se tiče pitanja života i smrti, tu se ne ide toliko za smislom i uzrokom smrti koliko za pronalaženjem sredstava za svladavanje ili bar za zaustavljanje mrti. Totemističko je sredstvo mumificiranje. *Historijsko-socijalni* element očituje se u tome što se npr. Praocu totemističkih lovaca-obrtnika naknadno pripisuju ekonomski izumi i prva organizacija tajnih inicijacija. On postaje »heroj kulture«. Pripadanjem tajnim organizacijama osigurava se »bolji položaj« u socijalnoj zajedni-

ci. *Ekonomski* se element očituje vršenjem magije općenito. Magičkim sredstvima želi se pod svaku cijenu osigurati uspjeh berbe ili žetve, uništiti neprijatelja itd.

Nomadski stočari, napominje Gahs, uvijek se iznova javljaju »u zoni od Kine do Mediterana«. Oni donekle svojom prisutnošću korigiraju nastranosti totemista i matrijarhalaca, ali ne zadugo. S vremenom se i oni utope u totemističku-matrijarhatsku masu. Takvo je izmjenično provaljivanje i konačno utapljanje opetovano bivalo u faraonskom Egiptu.¹⁷

Iz toga je jasno da se u starom Egiptu ne radi o pravoj vjeri nego o jednom izobhćenom obliku vjerovanja, koje umjesto da čovjeka oslobađa, još ga više moralno i socijalno iskvaruje i zarobljuje. Od tog kvarenja i zarobljavanja može čovjeka osloboditi, po našem vjerovanju, jedino Isus Krist, utjelovljeni Bog, koji nas je uveo u puno religiozno svjetlo i ujedno nam dao vrhunaravne energije da zloću u sebi, sebičnost i pohlepu za iskorištavanjem drugih, možemo svladati. Ali, budući da je čovjek slobodan, može to Kristovo svjetlo izbjegavati te izmicati zovu vrhunaravne milosti i snage pa tako povijest kršćanskih naroda poslije neće biti slobodna od sebičnosti i zarobljavanja drugih. Nema, na žalost, kemijski čistog djelovanja, kemijski čiste slobode pa, prema tome, ni kemijski čiste kršćanske povijesti. No za to ne odgovara ispravnost kršćanske vjere. Tim se ta ispravnost ne dovodi u pitanje, kao što smo doveli u pitanje ispravnost vjerovanja u starom Egiptu, nego je za to odgovoran grijeh, čovjek tvrdoglavi pristalica zla, koga nitko neće do kraja obratiti, jer je i Crkva do sudnjega dana zajednica ne samo svetih nego i grešnika. U svakom slučaju, neispravno je rezoniranje da je vjera zato tu da opravdava ekonomske, socijalne i političke ideje vladodržaca i vladajuće klase jer je jedan *iskvareni* oblik vjere negdje to učinio.¹⁸

Zaključak

Autori udžbenika povijesti za V. razred osnovne škole B. Drasković i I. Makek misle da stari Egipćani nisu znali razjasniti prirodne sile i pojave pa su stoga vjerovali da ih faraon i bogovi štite od prirodnih ne-

¹⁷ A. GAHS, *Religija i magija u povijesti ljudskog roda*. Skripta. Zagreb 1946., str. 312–325 mjestimično.

¹⁸ Time ne bismo htjeli reći da je u vjeri starog Egipta sve krivo, da su totemistički svećenici bili samo izrabljivači. Profesor Leclant, koji je redigirao u ime I. Međunarodne komisije sve bilješke za citirano djelo L. Woolleya za Treće poglavlje tog djela, donosi u jednoj napomeni slijedeće: »Ne bi se smjelo suditi tako strogo o svim egipatskim svećenicima. Autobiografski tekstovi, koje nam je ostavilo više svećenika, a ne samo jedan, odišu visokom etičkom principijelnošću: uzmite kao svjedočanstvo glasovite maksime nađene u grobnici Petosirisa, dobrog svećenika boga Tota u Hermopolisu, koje je objavio G. Lefebvre. Ako to iskazivanje odatnosti i poštovanja najvišim vrednotama i nije bilo u skladu sa stvarnim životom svećenika, ono ipak sadrži ideal vrijedan našeg divljenja«. Vidi: E. OTTO, *Die biographischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit*, Leiden 1954. Stanovit broj veoma lijepili tekstova uklesanih u zidove egipatskih hramova specificira svećeničke dužnosti i govori nam o njihovim idealima; vidi M. ALLIOT, *Le culte d'Horus à Edjou au temps des Ptolémées*, I. dio 1949., str. 181–195. — L. WOOLLEY, *nav. dj.*, str. 198., napomena 20.

pogoda i zla, a svećenici da su govorili da narod mora slušati faraone, činovnike i svećenike, jer je to volja bogova. Kako je u starom Egiptu društvo počivalo, prema autorima, na robovlasničkim odnosima, jasno je da vjera općenito nije ništa drugo nego instrument u ruci vladajuće klase za održanje robovlasničkog poretka.

Mi smo pokazali da je u starom Egiptu vladalo iskvareno vjerovanje primitivnih biljogojaca i totemističkih lovaca, koje se idejno može složiti s ropstvom. Iz te činjenice ne može se zaključiti da se *svaki* oblik vjere, pa i *pravi monoteizam*, mora slagati s izrabljivačkim formama u ljudskom društvu.

V/ORAN GLAUBTEN ALTE ÄGYPTER?

Zusammenfassung

Die Autoren der Geschichtshandbücher für die 5. Klasse der Grundschule B. Draskovic und I. Makek sind der Meinung, dass alte Ägypter sich die Naturgewalten und -erscheinungen nicht erklären konnten und deswegen glaubten, sie seien von Pharo und von Göttern vor allen Gefahren und Übeln geschützt, und dass die Priester das Volk aufforderten, Pharaonen, Beamte und Priester ehren zu müssen, denn das sei der Wille der Götter. Da das gesellschaftliche System im Alten Ägypten noch auf der Leibeigenschaft gründete, sei es klar, dass der Glaube nur ein Instrument der regierenden Klasse zur Erhaltung solcher Gesellschaftsordnung war.

Dem gegenüber will der Verfasser zeigen, dass im Alten Ägypten zwar eine verkehrte Glaubensform primitiver Pflanzler und totemistischer Jäger herrschte, die sich mit Knechtschaft in Einklang bringen kann. Aus dieser Tatsache kann man jedoch nicht den Schluss ziehen, dass *jede* Glaubensform und selbst *der echte Monotheismus* mit den Gesellschaftsformen der Ausbeutung notwendig verbunden ist.